

खगेन्द्र सङ्गौलाका कथामा दलित प्रतिरोधी चेतना

उषा श्रेष्ठ*

सारसङ्क्षेप

खगेन्द्र सङ्गौला सीमान्तकृत, निम्नवर्ग तथा दलितका विषयमा कलम चलाउने कथाकार हुन् । उनका दलित विषयक पाँचवटा कथालाई आधार बनाई तिनमा रहेको प्रतिरोधी चेतनाको अध्ययनमा प्रस्तुत लेख केन्द्रित छ । वर्णव्यवस्था र जातव्यवस्थाका कारण कथित माथिल्ला जातिकाले दलितहरूमाथि गर्ने भेदभाव, छुवाछुत, शोषण, अन्याय र अत्याचारबाट मुक्तिका निम्ति तिनले विरोध, सङ्घर्ष वा विद्रोह गर्दै आएका छन् । प्रस्तुत लेखमा सङ्गौलाका कथाहरूमा दलितहरूमाथि हुने गरेका आर्थिक, शैक्षिक तथा यौन उत्पीडन तथा शोषणका विरुद्ध प्रतिरोधी चेतना प्रायः कथामा सशक्त रूपमा आएको र केही कथामा नारी चरित्र कमजोर देखिए तापनि दलनमा परेका पात्रहरूको प्रतिरोधी चरित्रको उद्घाटन गरिएको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : वर्णव्यवस्था, जातीय विभेद, दलित चेतना, उत्पीडन, प्रतिरोध ।

विषय परिचय

खगेन्द्र सङ्गौला प्रगतिवादी कथाकार हुन् । उनका नलेखिएको इतिहास (२०३४), सेतेको संसार (२०४१), हाँडीघोटेको जीतबाजी (२०४१), हस्तक्षेप (२०५५), मई दिवस (२०५४), कुन्साङ काकाका कथा भाग १ र २ (२०६९) आदि कथासङ्ग्रह प्रकाशित छन् । सीमान्तकृतका जीवनयथार्थलाई आफ्ना कथामा उतार्ने कथाकार सङ्गौलाले तिनले भोग्नुपरेका आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक र सांस्कृतिक समस्याहरूलाई आफ्ना कथाका विषयवस्तु बनाएका छन् । आर्थिक कारणले मात्र नभई जातीय कारणले पनि विभिन्न प्रकारका दमन, शोषण, अत्याचार खपिरहेका निमुखाहरूको आवाजलाई उनले आफ्ना कथामा स्थान दिएका छन् । उनका दलित विषयक कथाहरूमा 'खरानीमुनिको आगो', 'बाली बिगेको अर्को साल', 'टापीचाउरे', 'सङ्ग्रामबहादुर सार्की', 'जुम्लेको छाती', 'निकाला' मुख्य छन् । यी कथाहरूमा

* उपप्राध्यापक, नेपाली विभाग, रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल ।

उनले दलितमाथि हुने गरेका अन्याय, अत्याचार, उत्पीडन र भेदभावको चित्रण गर्दै तिनमा विकसित हुँदै गएको प्रतिरोधी चेतनाको उद्घाटन गरेका छन् ।

वर्णव्यवस्थाद्वारा पिँधमा पारिएका दलितहरूमाथि कथित माथिल्ला जातिहरूबाट हुने भेदभाव, छुवाछुत, शोषण, उत्पीडन, घृणा र दलनप्रतिको अस्वीकृति, प्रतिरोध र जातीय उत्पीडनबाट मुक्तिको चाहना नै दलित चेतना हो । वास्तवमा दलित चेतना भन्नु नै सङ्घर्षसँग सम्बन्ध राख्ने क्रान्तिकारी मानसिकता हो (लिम्बाले, सन् २०१४, पृ.४४) । प्रस्तुत लेखमा पनि 'प्रतिरोध' शब्दले दलितहरूमाथि हुने शोषण र उत्पीडनका विरुद्ध गरिने विरोध वा सङ्घर्षलाई जनाएको छ । वर्णव्यवस्था र जातव्यवस्थाका आडमा वर्षौं वर्षदेखि कथित माथिल्ला जात र वर्गका मानिसले दलितहरूमाथि गर्दै आएको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक आदि उत्पीडन र तिनका विरुद्धको प्रतिरोधी चेतनालाई सङ्ग्रीलाका कथामा केकस्तो रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ भन्ने बारेको अध्ययनमा प्रस्तुत लेख केन्द्रित रहेको छ ।

अध्ययन विधि

खगेन्द्र सङ्ग्रीलाका कथामा दलित प्रतिरोधी चेतना केकस्तो रूपमा आएको छ भन्ने प्राज्ञिक समस्याको समाधानमा केन्द्रित प्रस्तुत लेखका निम्ति आवश्यक प्राथमिक तथा द्वितीयक सामग्रीहरू पुस्तकालयीय स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ । प्रस्तुत लेखमा खगेन्द्र सङ्ग्रीलाका सेतेको संसार, नलेखिएको इतिहास, हस्तक्षेप र कुन्साङ काकाका कथा भाग-२ सङ्ग्रहहरूमा सङ्गृहीत 'खरानीमुनिको आगो', 'जुम्लेको छाती', 'सङ्ग्रामबहादुर साकी', 'बाली बिग्रेको अर्को साल' र 'टापीचाउरे' कथा आधारभूत सामग्रीका रूपमा रहेका छन् । गुणात्मक प्रकृतिको यस लेखमा दलित प्रतिरोधी चेतनाको अवधारणालाई विश्लेषणको मुख्य आधार बनाइएको छ । यसका निम्ति तत्सम्बन्धी विभिन्न लेख, पुस्तक तथा शोधग्रन्थहरूलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ र विवेच्य कथामा रहेको दलित प्रतिरोधी चेतनाको तथ्य पुष्टिका निम्ति तिनको यथास्थानमा उपयोग गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

'दलित' शब्दले दमन र दलनमा पारिएका, शोषित, उत्पीडित, उपेक्षित र घृणा गरिएको समुदायलाई बुझाउँछ । यसलाई नेपाली समाजको त्यस वर्गसँग जोडेर हेरिन्छ जुन हिन्दु वर्णव्यवस्था तथा सामाजिक व्यवस्थाका कारण शोषण, उत्पीडन र दलनमा परेको छ । वर्णव्यवस्था अन्तर्गतको सबैभन्दा तल्लो तहमा राखिएको, त्यस तल्लो तहको शूद्रमा पनि छोइछियो लाग्ने र

पानी नचल्ने जात कहलाइएका र ब्राह्मणवादी धार्मिक एवम् खसहरूको राजकीय दण्डसंहितामा क्रूरतम सजायको व्यवस्था गरी अमानवीय कृत्यको सिकार भएका दलितहरू सामाजिक वञ्चनाको कहालीलागदो अवस्थामा छन् । रूढिग्रस्त सामाजिक मान्यतामा उनीहरूभन्दा तल कोही छैन (न्यौपाने, २००२, पृ. ५३) । जातीय विभेदका कारणले नै तिनीहरू सामाजिक न्यायबाट समेत वञ्चित छन् । जातव्यवस्थाभित्र 'दलित' समाजको पिँधमा रहेको वर्गीय र सांस्कृतिक रूपमा बहिष्कृत र पानी नचल्ने समेत बनाइएका जातहरूको आर्थिक, राजनीतिक र सांस्कृतिक अवस्थाको नाम हो, त्यस्तो अवस्थामा रहेको एउटा समुदाय हो (आहुति, २०७७, पृ.३५) । तिनै वर्षदेखि धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक उत्पीडन भोग्दै आएका कथित तल्ला जातिहरूका वेदना, पीडाले साहित्यमा अभिव्यक्ति पाउँदै आएका छन् । दलित साहित्य जातिव्यवस्थाको दासत्वबाट मुक्तिको आन्दोलन हो (चापागाईँ, २०६८, पृ.५५-५६) । स्वतन्त्रता, समानता र भ्रातृत्वजस्ता मूल मानवीय सरोकारलाई आफ्ना रचनामा स्थान दिई सीमान्तकृतका पक्षमा सबल धारणा राखेर निर्वाह गरिएको हस्तक्षेपी भूमिकाले नै समाज परिवर्तनको सम्भावनालाई जीवित राख्दछ । यसर्थ दलित सौन्दर्यशास्त्रानुरूप लेखिएका कथामा पनि तिनका उत्पीडनको यथार्थ चित्रण मात्र नभई तिनमा मुक्तिको चाहना, समान व्यवहारको अपेक्षा र तिनको आत्मसम्मानपूर्वक जीवन जिउने आकाङ्क्षाको प्रतिबिम्बन भएको हुन्छ । दलित साहित्य कम्तीमा पनि सुधारवादी चेतसम्म उक्लिनैपर्छ र अभ्यक्रान्तिकारी विद्रोही चेत यसमा हुनैपर्दछ (भट्टराई, २०७७ पृ.१९८) । वास्तवमा दलित चेतना भन्नु नै छुवाछुतको व्यवहारप्रतिको असहमति, जातीय उत्पीडनबाट मुक्तिको चाहना, अमानवीय व्यवहारप्रतिको विरोध वा प्रतिरोधी चेत हो । दलित चेतना दासताविरुद्ध स्वतन्त्रताको आकाङ्क्षाका लागि उत्पन्न हुने भावना हो (भट्टराई, २०७७ पृ.१९६) । सन् १९८० को दशकको सुरुवातदेखि हालसम्म प्रतिरोधको अवधारणालाई समाजशास्त्री, मानवशास्त्री र राजनीतिशास्त्रीहरूले समाज विश्लेषणमा खासगरी कुनै जातीय समुदायले अर्थ राजनीतिक हिसाबले शक्तिशाली व्यक्ति वा समूहको दमन, उत्पीडन र शोषणविरुद्ध देखाउने प्रतिक्रियाका रूपमा व्याख्या गरेका छन् (गिरी, २०७०, पृ.२२०) । मधु गिरीले ग्राम्सीलगायत विभिन्न विद्वान्का मतलाई उद्धृत गर्दै सीमान्तकृत समुदायहरू शक्तिको प्रभुत्वलाई स्विकार्न बाध्य छन् भन्ने मान्यतालाई चुनौती दिँदै उनीहरूले सबैजसो समाजका शक्तिविहीन समुदायसँग शक्तिको प्रभुत्वविरुद्ध प्रतिरोध गर्ने कला र सांस्कृतिको विकास भइसकेको हुन्छ भन्ने मान्यता राख्न थालेको बताएका छन् (२०७० पृ. २२०) ।

प्रतिरोधका विभिन्न रूप तथा अवधारणा प्रचलित छन् । तिनमा व्यक्ति एकलैले निजी ढङ्गले गर्ने प्रतिरोध, आफ्नो समुदायसँग मिलेर गरिने प्रतिरोध, नागरिक समाज, राजनीतिक पार्टी वा समाजका अन्य समुदायसँग मिलेर गरिने प्रतिरोध आदि पर्दछन् (गिरी, २०७०,

पृ.२२०) । वर्णव्यवस्था र जाति तथा वंशगत श्रेष्ठताको विरुद्ध बौद्ध धर्मले कटु आलोचना गरेको थियो । सङ्गठित रूपमा भने २००४ सालदेखि नेपालमा दलित जातीय मुक्ति आन्दोलन सुरु भयो (किसान, २०५८, पृ.९०) । सर्वप्रथम जोसमनी सम्प्रदायका सन्तहरूले हिन्दु वर्णवाद र जातप्रथाको विरोध गरेका थिए । जोसमनी मत कर्मकाण्ड, जातपात र मूर्तिपूजाको विरोधी मत थियो (शर्मा, २०५२, पृ.६१) । सामाजिक परिवर्तनका निम्ति प्रतिबद्ध साहित्यकारहरूले वर्णव्यवस्थाका कारण दलनमा परेकाहरूको भोगाइ र तिनको मुक्तिको आवाजलाई आफ्ना रचनामा मुखरित गराउँदै आएका छन् । विशेषतः प्रगतिवादी चेतनाका दलितसँग सम्बद्ध कथामा वर्गीय चेतनाको निर्माण र दलित मुक्तिका लागि सङ्घर्षको बाटो अँगालिएको पाइन्छ (ढकाल, २०७८, पृ.१४) । यस सन्दर्भमा सङ्गौलाका कथाहरू पनि महत्त्वपूर्ण देखिन्छन् । दलन तथा भेदभावबाट मुक्तिको चेतना, वर्णव्यवस्थाको विरोध, स्वतन्त्रता, समता तथा बन्धुत्वको चाहना, आत्मसम्मान, परिवर्तनको आकाङ्क्षा, सङ्घर्ष तथा विद्रोह दलित चेतनाका विविध प्रतिमान भए तापनि प्रस्तुत लेखमा दलित संवेदनाको मूल स्वर प्रतिरोधी चेतनालाई प्रतिमान बनाइएको छ । 'प्रतिरोध' शब्दको कोशीय अर्थ रोक, रोकावट, बाधा भए तापनि असमान शक्ति संरचना र सम्बन्ध भएको परिवार समाज वा राज्यमा हुने शोषण र उत्पीडन विरुद्धको विरोध वा सङ्घर्ष नै प्रतिरोध हो (महर्जन, २०७७, पृ. १६) । सङ्गौलाका कथामा आर्थिक, यौनिक र शैक्षिक उत्पीडनका विरुद्धको प्रतिरोधी चेतना केकस्तो रूपमा आएको छ, सोको अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

आर्थिक शोषणका विरुद्ध दलित प्रतिरोधी चेतना

'खरानीमुनिको आगो' नेपाली समाजमा दलितहरूले शक्तिशाली वा वर्चस्वशाली वर्गसँग जीवनरक्षाका निम्ति गर्नुपरेको सङ्घर्षको कथा हो । दसैँमा पनि मासु खाने इच्छालाई पूरा गर्न नसकेका बेला टारघरे मुखियाको पाङ्ग्रे गोरु मरेको सङ्केत उसको घरतिरको आकाशमा उडिरहेको गिद्धद्वारा पाएपछि हरिदलेले मासु खान पाउने लोभ संवरण गर्न सक्दैन । गिद्धले त्यो सिनो लुछ्नुअघि बाबुसँग ऊ त्यहाँ पुग्न चाहन्छ । तर जीतमानले केही समयअघि अनिकालका बेला नाङ्गो आड, भोको पेट, चिसो चुहलोको समस्या बिसाउन जाँदा सहयोग मिल्नुको साटो आफूलाई मुखियाले थर्काएको घटना कथामा यसप्रकार सम्भन्ध, "बेइमान गन्दे ...के सम्झ्या छस् तँले मलाई ? गुहारे खेताला मकाँ नपठाउने तँ कहाँको राजा होस् ए गुहये किरा ! लैजा तेरा बाउका छाला पोलेर खा । हेर्लास् तेरो बासउठ्ठा गर्न सकिनछु भने गोविन्द डिट्टाको छोरो नभन्नु..."(पृ.३१) । खेताला बोलाएका बेला अटेर गरी नगएको निहुँमा मुखिया क्रुद्ध बनेको त्यस घटनाले जीतमानलाई विचलित बनाए तापनि छोराको जिद्दीलाई टार्न नसकेर

आफूले बनाएको नयाँ जुत्ता टलक्क टल्काएर मालिकलाई बक्साउन उसको आँगनमा पुग्छ तर जीतमानलाई देखेर मुखिया गर्जन्छ, “हेर हेर डोको बोकेर सिनु ओसारन आको, हरामी गिद्ध ! गुहारे खेताला डाक्न पठाउँदा के भन्याथिस् सम्भना छ ? मेराँ दाहा नडिच्याए पनि छाक टर्ला भन्थिस् रे होइन ? हेर दाँत उज्याएको सिनु लुछ्न । गर्जिते सार्कीलाई डाक्न पठाएको छु । तँलाई घिचाउनुभन्दा त गिद्धलाई घिचाउनु जाति तेस्सिमा निमकहराम छुसी” (सङ्ग्रौला, २०४७, पृ.३२-३३) । मुखियाले यसरी जीतमान र हरिदलेलाई पशुभन्दा पनि तल्लो स्तरमा राखेर निकृष्ट व्यवहार गरेको छ । जीतमानसँग भएको एक टुक्रा जमिन पनि मुखियाले नै अनेक जालभेल गरेर खोसिदिएपछि हातमुख जोर्ने उसलाई हम्मेहम्मे परेको छ । अनिकालले कलिली छोरीलाई चुँडेर लगेको पीडामा विह्वल बनेको जीतमान बाँकी रहेका सन्तान र आमाको प्राण कसरी बचाउने भन्ने उपायको खोजीमा छ । गाउँका ठुलाबडा जम्मा भएर मासुका विभिन्न परिकार खाएर दसैंको रमाइलो गरिरहेका ठाउँमा पुगेर सिनोको लागि अनुनय गर्दा मुखियाले उसलाई दुत्कार्दछ । सितैमा श्रम नगरिदिएका कारण उसले सिनोधरि पाउँदैन । हुनेखानेहरूले खसी र कुखुरा काटेर चाडपर्व मनाइरहँदा दलितहरूले चाहिँ सिनोको आस गर्नुले हाम्रो समाजव्यवस्थाको अन्तरविरोधलाई सङ्केत गरेको छ । परम्परागत रूपमा तराईका चमार तथा सार्की समुदायहरूमाथि सिनो फाल्ने काम थोपरिएको र गरिबी र अभावका कारण त्यही सिनो खान बाध्य भएका हुन् । भैंसी, पाडो र बाखाको सिनो फाल्न जाँदा तिनको मासु घरमा ल्याएर खाने गरिन्थ्यो (पासवान, २०७०, पृ.२२८-२२९) । पछि गएर सिनो फाल्ने र खाने कामलाई बहिष्कार गर्ने आन्दोलन भयो । २००९ सालमा सिनो खान बन्द आन्दोलनको सुरुवात भएको र २०५६/०५७ मा सिराहा र सप्तरीमा चमार समुदायले गरेको सिनो फाल्ने काम बहिष्कार आन्दोलन उल्लेखनीय छ (पासवान, २०७०, पृ.२२४) । यस कथाका पात्रहरू भने बहिष्कार होइन बरु अनिकालमा त्यही सिनो खाएर प्राण धान्नका निम्ति मुखियासँग अनुनय गर्नुपर्ने अवस्थामा पुगेका छन् । यस्तो निम्न स्तरको जीवन बाँच्न बाध्य गराउने तिनै वर्णव्यवस्थाका शोषक कहलिएका र आफ्नो हैकम र अदब मानेर बस्न नचाहेको निहुँमा तिनलाई त्यही सिनो खानबाट समेत वञ्चित गराएर तिनलाई अभै अँट्याउन खोज्ने सामन्त समाजमा भएको कुरा कथामा प्रस्ट पारिएको छ । आफूमाथि भइरहेको अन्याय र अत्याचारका विरुद्ध अलिकति प्रतिरोधी चेतनाको बीज उम्रन खोजे त्यसको टुसो नै निमोठेर त्यसलाई कहिले हुर्कन नदिने षड्यन्त्रमा टारघरे मुखियाजस्ता ठालुहरू हरबखत लागिरेहेका देखिन्छन् । सङ्गठित रूपमा सिनो बहिष्कार गरेको प्रसङ्ग कथामा छैन तापनि कथाकारले यहाँ जीतमानलाई स्वाभिमानी भावले “त्यो सिनु काटेर आफैँ भट्टे भोज लाऊ” (सङ्ग्रौला, २०४७, पृ.३४) भनेर प्रतिकार गर्न सक्ने तहमा भने उभ्याएका छन् । मुखियाको आदेशको अवज्ञा गर्दै खेताला नगएर पनि जीतमानले प्रतिरोध गरेको छ ।

पेसालाई जातमा वर्गीकरण गरिनुको अन्तर्य नै शुद्ध, राम्रो मानिएको काम गर्ने टाठाबाठाले सत्ता र शक्ति आफ्नो मुट्ठीमा लिएर स्तरीय जीवन बाँच्न पाउने, निम्न तथा फोहोर ठानिएको काम गर्नेले चाहिँ सधैं दबिएर सेवा मात्र गर्नुपर्ने र विपन्न जीवन बाँच्नुपर्ने भन्ने देखिन्छ । मनुस्मृतिकालदेखि शूद्रले आफ्नो धनसम्पत्तिको मालिक कहिले बन्न नसकेको र 'मालिकले दिएको अन्नपातले नपुगेमा अरूको सेवा गर्नु' भन्ने धर्मशास्त्रको पालना गर्नुपर्ने र दिनभरि काम गरेर पनि दुई छाक राम्रो खान, लाउन नपाउने परिस्थिति सिर्जना भएको र सिनो खानु, कमजोर आर्थिक हैसियतका कारण सस्तो जनावर राँगाभैँसीको मासु खानु जस्तो बाध्यकारी अवस्थाको सुरुवात त्यसै बेलादेखि भएको अनुमान गर्न सकिन्छ (बागचन्द, २०७१, पृ.५५) । यसरी आर्थिक कमजोरीलाई दमनको हतियार बनाएर उनीहरूमाथि शासन गर्न कथित माथिल्ला जातकाहरू उद्दत देखिन्छन् । प्रस्तुत कथामा लामो समयसम्म दमित रहेको मानसिकता मौका पाउनासाथ आक्रोश र प्रतिरोधमा परिणत हुन्छ भन्ने सारवस्तु रहेको छ (पौडेल, २०६२, पृ.४४८) । जातीय एवम् वर्गीय उत्पीडनको सचेत रूपमा प्रतिरोध गर्दै आफ्नो स्वाभिमानलाई बचाउनुपर्छ भन्ने वैचारिक सन्देश यस कथामा पाउन सकिन्छ ।

'जुम्लेको छाती' कथामा जुम्ले अनिकालको महामारीसँग जुध्दै परिवारको जीवन धान्न अथक परिश्रम गर्दछ । उसले अनिकालको बेला मालिककहाँ अन्न माग्न जाँदा नपाएपछि खोलाले बगर बनाएको खेत बिराएर भएपनि आफ्नो परिवारको प्राण बचाउने अटोट लिएको छ । तर केँयौँ दिनदेखिको भोको पेट र गलेका नौनाडी लिएर खेत खन्न गएको जुम्लेको जीवनसँगै परिवारको पेट भर्ने सपना समाप्त हुन्छ । घरभरि अन्न लुकाएर राख्ने मालिकहरूलाई न अनिकालको चिन्ता छ न गरिबको अवस्थाप्रति सहानुभूति नै छ । दलितहरू दिनरात श्रम गर्दा पनि दुई छाक खान नपाएर भोकभोकै मर्ने अवस्थामा छन् । गरिबको रगत पसिनामा मोज गर्ने तर अनिकालले मृत्युको मुखमा पुग्न लागेका तिनै गरिबप्रति दयाको भाव रत्तिभर नराख्ने क्रूर शासकहरूको यथार्थ कथामा प्रकट भएको छ । एक मुठी सास धान्नका निम्ति मुखियाको पाउ पर्दा समेत जुम्लेले "मेराँ घराँ तँले ढिकुटी जमा थिस् पाजी ? जति गरिस् त्यसको दश खण्ड बढी घिचिसकिस् ..."(सङ्ग्रौला, २०४१, पृ.६१) भन्ने तुच्छ वचन पाउँछ । आखिर सत्ता र सम्पत्तिकै आडमा वर्षभरि जोताएर, तिनै निमुखाहरूको रगत पसिनाले नै तिनले आफ्ना भकारी भरेका छन् तर पनि गरिबका निम्ति दया र करुणा तिनका मनमा कहिल्यै पलाउँदैन भन्ने यथार्थलाई कथामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

दलित समुदायमाथि हुँदै आएको उत्पीडनहरूमध्ये आर्थिक उत्पीडन आधारभूत हो र त्यो राजनीतिक उत्पीडनमा केन्द्रित बन्न गएको छ । दलित समुदाय वास्तवमा ऐतिहासिक

कालदेखि नै दास वा अर्धदासका रूपमा मालिक वर्ग मुख्यतः सामन्तद्वारा उत्पीडित हुँदै आएको विशिष्ट प्रकारको सर्वहारा वर्ग हो (चैतन्य, २०६६, पृ.११३) । दलितहरू श्रमका पुजारी हुन् जो कैयौँ दिनदेखिको भोको पेट लिएर पनि दश नङ्गा खियाएर आफ्नो र परिवारको जीवन धान्न दृढ अटोट लिन सक्छन् भन्ने कुरालाई जुम्लेको जुभारु चरित्रले प्रस्ट पारेको छ । प्रस्तुत कथामा जुम्ले भोकसँग हारे पनि शोषक मुखियाहरू गाउँलेको प्रतिरोधको सिकार बन्न पुगेका छन् । यसप्रकार कथामा यस्ता उत्पीडक प्रवृत्तिको विनाश हुनैपर्छ र क्रान्ति परिवर्तनका निम्ति सङ्गठित भएर उत्रिनैपर्छ भन्ने आग्रह देखिन्छ ।

‘खरानीमुनिको आगो’ कथाको शीर्षक नै प्रतीकात्मक रहेको छ । वर्षौँवर्षदेखिको दमन र अत्याचार खपेर, पिल्सिएर बसिरहेका दलितहरू बाहिरबाट निरीह र निमुखा देखिए तापनि उनीहरूभित्र दबेर रहेको विद्रोहको भित्कोले कुनै पनि बेला सल्किन सक्ने सामर्थ्य राख्छ भन्ने कुराको पुष्टि कथामा जीतमानले मुखियालाई देखाएको व्यवहारले पुष्टि गरेको छ । भोका गाउँलेहरू भुँडे मुखियाका घरमा लुकाइएका अन्नपात लुट्न जाँदा भएको भिडन्तमा मुखिया मारिएपछि अन्तरे मुखियालाई सुरक्षा दिन र अनिकालको मुखबाट ज्यान जोगाउन जम्जमाउँदै उठेका किसानहरूलाई ‘कालको दुलोभित्र अदब काइदामा राख्न’ (सङ्ग्रौला, २०४१, पृ.६७) दलबल आइपुग्छ । अर्कातिर परिवारको एक मुठी सास अड्याउन खाली पेट लिएर मुखियाको बगरे खेत बिराउन पुगेको जुम्ले अर्धमूर्च्छित भएका बेला उसका आँखाअघि यस्तो कारुणिक दृश्य आउँदछ,

आँगनमा उसका साइँलाको लास अलपत्र परिरहेको, भित्र उसका जीवन सहाराहरू लाससरह अलपत्र परिरहेका, उसको काखको निर्दोष बालख डरलाग्दो गरी नाकको पोरा फुलाउँदै आमाका सुकेका लाम्य चुस्दै छट्पटाइरहेको, आमाचाहिँ गाह्रो-गाह्रो औधी गाह्रोसँग सास फेर्दै फिँज काइँदै आँखा पल्टाउन थालेकी...उराठलाग्दो सुनसानले बिस्तार-बिस्तारै निल्दै लगेको मसानघाट जस्तो राम भुपडी...। (सङ्ग्रौला, २०४१, पृ.६९)

तीन घण्टाको बाटो हिँडेर केही मुठी पानी ल्याएर, टाँकीका रुखका कलिला मुन्टा उसिनेर सास धानिरहेका जुम्ले र ऊजस्तै अरू गरिब गाउँलेहरूका अघि बाँचनका निम्ति कुनै उपाय नभएपछि लुटपाट गरेर भएपनि अन्न पेटमा हाल्नुको विकल्प रहँदैन । गरिब गाउँलेहरूको रगतपसिनामाथि रजाइँ गरेर बसेका भुँडे मुखिया र अन्तरे मुखिया विद्रोही गाउँलेहरूबाट मारिएको घटना कथामा आउनुले अन्याय र अत्याचारका विरुद्ध लड्नुको अर्को विकल्प नभएको कुरामा कथाकारको दृढ मत रहेको बुझिन्छ । सामन्तवादी समाजमा रहेको यति ठुलो आर्थिक खाडललाई

पुर्न परिवर्तनको, क्रान्तिको नै आवश्यकता रहेको पुष्टि कथामा आएको उक्त घटनाक्रमले गरेको छ ।

प्रस्तुत कथामा अनिकालका समयमा चरम भोक खपिरहेको जुम्लेको अवस्थाका कारक सामन्तवादी सामाजिक संरचना हो भन्ने यथार्थ देखाउन खोजिएको छ । ऊजस्ता कैयन् श्रमजीवीहरूले यस्तै नियति भोगिरहेका छन् । एकातिर बालीघरे प्रथा, हलीप्रथा लगायतका सामन्ती चर्को शोषण प्रक्रियामा दलितहरू फँसेका छन् भने अर्कोतिर त्यसबाट उनीहरूका परिवारको वर्षभरिको जीविकोपार्जन पनि नहुने स्थिति भएकाले बालीघर र हली हुने परिवारका सदस्यहरू र ती दुवै प्रथा अन्तर्गत नरहेका दलित परिवार सदस्यहरू अधिकांशले कृषि श्रमिकका रूपमा उच्च जातिका खेतबारीमा ज्यालाबनी गर्ने गरेको पाइन्छ (आहुति र अन्य, २०६०, पृ.३०) । यस कथामा दलित र निम्न वर्गले श्रम मात्र गर्नुपर्ने तर सम्पत्तिको मालिक हुन कहिल्यै नपाउने, सँधै मालिकका पाउ परेर जीवन रक्षाको भिख माग्नुपर्ने स्थितिलाई देखाइएको छ । जुम्ले असमान आर्थिक अवस्थाका कारण निम्नतर जीवन बाँच्न बाध्य भएको छ । यहाँ ऊ विवश, लाचार र निरीह पात्रका रूपमा आएको छ । अनिकालजन्य परिस्थितिमा निरूपाय बनेपछि परिवारको प्राण धान्न दुई मुठ्ठी अन्न पाउनका निम्ति उसले गरेको याचनाले पनि मुखियाको मन पगाल्न सक्दैन । बरु उसको यस्तो विकल अवस्थाको फाइदा उठाएर उसलाई जर्जर जमिन बिराउन लगाएर आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्न पाएर मुखिया गद्गद् हुन्छ । दिनरात दश नङ्गा खियाउँदा पनि 'आफू सधैं किन गरिब छु र कहिल्यै श्रम नगर्ने मालिकलाई चाहिँ किन कुनै पनि विषम परिस्थितिले छुन सक्दैन' भन्ने कुराको विश्लेषण गर्ने क्षमता ऊ राख्दैन । उसमा आफ्नो तन्म अवस्थाका लागि जिम्मेवार वर्णव्यवस्थाद्वारा निर्देशित यो समाजव्यवस्था हो भन्ने कुरा बुझ्ने सामर्थ्य छैन । यसर्थ दलित चेतनाका दृष्टिले जुम्ले पात्र कमजोर र प्रतिरोधहीन देखिन्छ । यद्यपि आफ्नै पसिनाले सिँचेर उब्जाएको अन्नले परिवारको प्राण धान्छु भन्ने उसको अठोटले उसको श्रमप्रतिको विश्वास र सम्मानलाई दर्साएको छ । हिन्दु सामन्तवादी संरचनाअन्तर्गत पिँधमा पारिएका दलितहरू अधिकांशतः ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने र भूमिहीनताका कारण बेरोजगार रहने भएकाले आर्थिक रूपमा कमजोर छन् । यही कमजोर स्थितिको फाइदा उठाएर वर्चस्वशाली वर्गले उनीहरूमाथि आर्थिक शोषण गरिरहेका छन् । तथ्याङ्कलाई हेर्ने हो भने नेपालका बीस प्रतिशत दलितको हातमा देशको एक प्रतिशत मात्र जमिन छ (आहुति, २०६३ पृ.४५) । भूमिहीनता, छुवाछुत भेदभाव र रोजगारीका स्थानहरूमा अनिवार्य रूपमा दलितहरू पुग्ने राजनैतिक प्रणालीको अभावले गर्दा उनीहरू आर्थिक रूपले कमजोर बन्न पुगेका छन् । भूमिहीनताकै कारणले मध्ययुगीन हलियाप्रथा, बालीघरेप्रथा, डोलेप्रथालगायतका

शोषणकारी प्रथाहरू अभैँ जीवित छन् (आहुति, २०६२, पृ.४६३) । राजनैतिक तथा प्रशासनिक नीति निर्माणको अभावमा यस स्थितिबाट दलितहरू मुक्त हुन सम्भव देखिँदैन । यसर्थ आर्थिक शोषण विरुद्धको प्रतिरोध पनि कथामा चित्रण गरिएको जस्तो व्यक्तिगत नभएर साङ्गतिक हुन सके मात्र सफल हुने देखिन्छ ।

यौन उत्पीडनका विरुद्ध दलित प्रतिरोधी चेतना

नलेखिएको इतिहास कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत 'टापीचाउरे' कथा दलित महिलामाथि भएको यौन शोषण विषयमा केन्द्रित छ । कथामा पसलको सामानको भारी बिसाएर पिसाब फेर्न गएको आफ्नी स्वास्नीलाई साहु भुसतिघेले ओडारतिर घिस्याउँदै लगेर बलात्कार गरेको आफ्नै आँखाले देखेको टापीचाउरे "अर्काकी स्वास्नीलाई हातपात गर्न पाइन्न ...धनी भएँ भन्दैमा यसरी मुटु लुछ्छन पाइन्न" (सङ्ग्रह, २०४७, पृ.६३) भन्दै साहुको पसल अघि क्रोध र क्षोभ पोख्न पुग्दछ तर उसको आरोपलाई नकार्दै बलात्कारी साहुले आफ्नो शक्ति प्रदर्शन गर्दछ । निम्नवर्ग उसमाथि दलित टापीचाउरेमाथि बल, धाक र धम्कीको भाषा प्रयोग गर्दछ । त्यहाँ जम्मा भएका रमिते मानिसहरूका अघि आफ्नो पोल खुल्ने डरले आफू निर्दोष भएको देखाउन टापीचाउरेलाई थर्काउँछ, "सुँगुर ...चारपाथी घिचेर बर्बराउँछस् सुँगुर ?" (सङ्ग्रह, २०४७, पृ.६५) माइली सर्किनीलाई बलात्कार गरेको आरोपलाई मिथ्या साबित गर्ने प्रयासमा भुसतिघे सफल हुन्छ । टापीचाउरेले उल्टै बलात्कारी भुसतिघेबाट कुटाइ खान्छ । रमिता हेर्न जम्मा भएकाहरूको विद्रोहको मसिनो स्वर पनि बिलाउँदै जान्छ । साहुको कुटाइ खाएर घर पुगेपछि शारीरिक तथा मानसिक घाउमाथि मलम लगाउने चेष्टा स्वास्नी र छोराछोरीहरूको गर्छन् । तर उसको रिस मर्दैन । ऊ आफ्नो परिवारमाथि भएको अन्याय र अत्याचारको प्रतिकार गर्ने प्रयत्न गर्दछ । तर न्याय पाउने ठाउँसम्म उसको पहुँच छैन । सामाजिक र सांस्कृतिक क्षेत्रमा रहेको एउटा समस्या भनेको न्यायहीनतालाई समाजमा दलित भएकै कारण दलित जातिमाथि हुने अन्याय अत्याचारलाई न्यायको विषय नबनाइने सामाजिक मनोविज्ञान र स्थिति कायम हुनु हो (आहुति, २०६२, पृ.४७२) । यद्यपि कथामा समाजमा बिस्तारै केही परिवर्तन आएको तथ्य प्रस्तुत छ । कथाकारले राजनैतिक परिवर्तनले पारेको असरलाई कथामा यसरी चित्रण गरेका छन्,

...बितेका चौबीस पच्चीस वर्षमा गाउँघरको चलन, मानिसको विचार र काम कारवाइमा निक्कै ठूलो हेरफेर आयो । गाउँमा गोठाला, खेताला र भरियाले ठेकी बेठी तिर्न, साहु सामन्तलाई घ्यू कुराउनी फिला टक्प्राउन आनाकानी गर्न थाले । मालिकले दिएको निमेकमा असन्तोष प्रकट गरे । कहाँसम्म भने पाठशालाका नौला विचारका केटाकेटी

र मास्टर, गाउँका हेपिएका नौजवान र किसान मिलेर मै हुँ भन्ने अतेचारी बेपारी र निर्धा मोहीको ज्यानमाथि गिर खेल पल्केका सामन्तीलाई घेर्ने, तिनको टुप्पी समात्ने तिन्को अपराधी मुखमा मोसो पोत्ने र दुई चार भापट कुरौनी चखाउने जस्ता मनासिप काम पनि भए तर टापीचाउरेको मालिकभक्तिमा यी हेरफेरले पटकै असर पारेनन् । (सङ्ग्रह, २०४७, पृ.६९)

टापीचाउरेको मालिकभक्तिमा कमी नआउनुको कारण उसको अज्ञानता हो; आफूलाई हीन ठान्ने उसको मानसिकताका कारणले हो । यस सन्दर्भमा गोविन्द न्यौपाने भन्छन्, “दलितहरूले निर्वाह गर्ने साभा नेतृत्वको भूमिकालाई प्रभावकारी बनाउन उनीहरूले आफैँभित्रको हीनताका भावनामाथि विजय पाउनुपर्ने छ” (सन् २००२, पृ.१६३) । यद्यपि आफ्नी पत्नी बलात्कृत भएपछि टापीचाउरेले आफूलाई परिवर्तनको त्यो स्तरमा नपुऱ्याएको र अन्याय अत्याचारका विरुद्धको चेतना जागृत हुन नसकेकोमा पश्चात्ताप गर्न पुग्दछ । दलित हुनु भनेको अधिकारहरूबाट वञ्चित हुनु मात्रै होइन अमानवीयतालाई स्विकार्ने मनोवैज्ञानिक विघटनको प्रक्रियामा सामेल हुनु पनि हो । यस प्रक्रियामा सामेल भएपछि एउटा दलितले आफूले भोगेका अधिकारहरू उच्च जातकाहरूको दया ठान्न थाल्दछ र दलितलाई प्रदान गरिएका अवसरलाई उच्च जातका भलाद्मीले पनि उपकार ठान्दै जान्छ (आहुति र अन्य, २०६०, पृ.५) । कथामा पनि टापीचाउरेले आफूलाई हीन र मालिकलाई देउता ठान्नाको परिणाम भोगेको छ र उसमा आफैँप्रति घृणा जागेको छ ।

प्रस्तुत कथा बलात्कृत हुन पुगेकी माइली सर्किनीको नभई टापीचाउरेको दृष्टिबिन्दुबाट लेखिएको छ । उत्पीडनमा परेकी नारी पात्रको प्रतिरोधी स्वर भने कथामा आएको छैन । महिलामाथि हुने उत्पीडनको विरुद्धको चेतना स्वयं पीडितमा देख्न सकिँदैन । नेपाली समाजमा महिलाहरू यसै पनि पितृसत्ताबाट पीडित छन् । समाजले नै तिनलाई आफूमाथि भएको यौन शोषणविरुद्ध प्रतिरोध गर्न नसक्ने गरी कमजोर बनाएको छ । दलित महिलाहरूको अवस्था अझै दयनीय छ । आधारभूत रूपमा खस पर्वते जातिका दलित महिला वर्गीय, जातीय र लिङ्गीय गरी तीन प्रकारका शोषण उत्पीडनमा छन् (रसाइली, २०७६, पृ.१४५) । महिला हुनु त्यसमाथि दलित हुनु भनेको समाजको सबैभन्दा पिँधमा रहनु हो । दलित नारीहरू दलित वर्गभित्रका पनि दलित हुन् (किसान, २०५८, पृ.९५) । यहाँ माइली सर्किनी प्रतिरोध गर्न सकिँदैन । मालिकको विरुद्ध उभिएको आफ्नो लोग्नेलाई समेत सम्बल प्रदान गर्न त परै जाओस्, बरु कुटिएको लोग्नेप्रति लाचारीको भाव प्रकट गर्दै ‘एकलो मान्छेले व्यर्थै लाटो रिस भिक्ने हुन्छ ?’(पृ. ६६) भनेर सान्त्वना दिन खोज्छे । कथामा उसले न्याय प्राप्तिका निम्ति कुनै प्रयास गरेको सङ्केत पाइँदैन ।

‘बाली बिग्रेको अर्को साल’ कथामा कालुराम दर्जीकी स्वास्नी कैलीमाया वनमा दाउरा खोज्न गएका बेला जगन्नाथ मुखियाबाट बलात्कृत हुन्छे । कैलीमायाले त्यसको प्रतिरोध गर्न सकिदैन । यौनशोषणको खुलेर विरोध गर्न सक्ने चेतना र सामर्थ्य पतिपत्नी दुवैको देखिदैन । तर त्यस घटनाको केही दिनपछि ‘पण्डित हुन लागेको’ भनेर आफ्नो छोराको पढाइप्रति कटाक्ष गर्दा भने कैलीमायाले जगन्नाथ मुखियासँग “हुन्छ किन नहुनु, हाम्राले मात्र सँधै अर्काको तलुवा हुनु भन्ने छ र ?” (सङ्ग्रह, २०६९, पृ.१२३) भनेर विरोधको भिनो स्वर मात्र निकाल्छे । छुवाछुतले जरो गाडेको समाजमा दलित महिलाको यौवन तथा सुन्दरतामा भने कथित ठुलाबडाहरूको गिद्धे दृष्टि परेको हुन्छ । अछुत भनेर हेलाहोचो गरिने भएपनि यौन उत्पीडनमा पर्नेमा धेरैजसो तिनै दलित महिलाहरू हुन्छन् । समाजमा महिलाविरुद्ध हुने सामाजिक हिंसा र अपराधका घटनाको प्रकोपमा दलित महिला सबभन्दा बढी पर्ने गरेका छन् । चेलीबेटी बेचबिखन, बलात्कार र यौन शोषणजस्ता अपराधको चङ्गुलमा दलित महिला अत्यधिक पर्न बाध्य छन् (आहुति, २०७१, पृ. २३१) । दलित महिलाहरूको शरीर र यौवन चल्ने तर तिनैले छोएको पानीचाहिँ नचल्ने जस्ता अमानवीय स्थिति समाजमा विद्यमान छ । सामाजिक, सांस्कृतिक र आर्थिक रूपले कमजोर महिलालाई भोग्य वस्तु बनाएर तुष्टि लिने समाजमा दलित महिला अभि बढी शोषित तथा पीडित रहेको प्रस्ट हुन्छ । सङ्ग्रहका कथाहरूमा पनि दलित महिलामाथि हुने यौन उत्पीडनको सशक्त चित्रण हुन सकेको छ तथापि प्रतिरोधी चेतका दृष्टिले दलित महिलाको सबल उपस्थिति गराउन भने कथाकार चुकेका देखिन्छन् ।

शैक्षिक उत्पीडनका विरुद्ध दलित प्रतिरोधी चेतना

‘बाली बिग्रेको अर्को साल’ र ‘सङ्ग्रामबहादुर सार्की’ कथा शैक्षिक विषयवस्तुलाई लिएर लेखिएको छ । दलित जातिकाले पढ्न हुँदैन भन्ने परम्परालाई तोड्न चाहनेहरूले गरेको विद्रोहलाई यी कथामा प्रस्तुत गरिएको छ । ‘शूद्रले वेद पढेमा तिनका कानमा सिसा घोलेर हालिदिने’ मनुवादी संस्कारले दलितहरूलाई शिक्षाको उज्यालोबाट टाढा नै राख्यो । शासकहरूले दलित तथा निम्न वर्गमाथि सँधै आफ्नो प्रभुत्व कायम राखी तिनलाई कहिल्यै माथि उठ्न नदिनलाई यस्ता प्रपञ्च रचिरहे । ‘बाली बिग्रेको अर्को साल’ कथामा पनि कालुराम दर्जीले छोेरालाई पढाउन खोज्दा उसलाई हतोत्साहित तुल्याइन्छ । जगन्नाथ मुखियाले कालुरामले छोरो पढाएको विषयलाई व्यङ्ग्य गर्दै भन्छ, “अरू त अरू... तँ पनि छोरो पढाउने भइसकिस्, हैन के ? ...” (सङ्ग्रह, २०६९, पृ.१२१) । मानौं तिनले छोरो पढाएर कुनै ठुलो अपराध गरेका छन् । त्यस्तै कथित तल्ला जातका गरिबहरूले हातमुख जोर्न दिनरात रगत पसिना बगाउन पर्ने अनि सम्पन्न ठुलाबडाका छोराछोरीले चाहिँ लेखपढ गर्न पाउने मान्यताका पछाडि सांस्कृतिक मात्र नभई आर्थिक कारण पनि बलियो देखिन्छ । “लेखेको पाइन्छ कालुराम...देखेको कहाँ

पाइन्छ ...जसको घरबासको धरी ठरठेगान छैन लौ भन् त के तँ छोरालाई दाँत फुकालेर पढाउँछस् ? कापी किताब फिस स्कुलका नौरङ्गी लुगा ...”(सङ्ग्रौला, २०६९, पृ.१२१) । यहाँ आर्थिक कारण देखाएर पढ्न पढाउन नसक्ने कुरा गर्ने जगन्नाथ मुखिया र ऊजस्तै वर्चस्वशाली व्यक्तिहरू नै हुन् जसले कालुरामजस्तालाई आर्थिक तथा श्रमशोषण गरेर कहिल्यै माथि उठ्न दिँदैनन् । लेखपढ गरेर तिनले आफूमाथि हुँदै आएको दमन तथा उत्पीडनको इतिहास बुझ्न समर्थ भए भने आफ्नो सत्ता र शक्ति गुम्ने त्रास शोषक वर्गमा देखिन्छ । कथामा पञ्चायतकालमा चुनावमा जनपक्षीय उम्मेदवारलाई भोट दिएर जिताए पनि आफ्नो छोरालाई पढाउने कुरामा सहयोग नपाएपछि कालुराम निराश बनेको छ । निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरूले पनि निम्न तथा उत्पीडित वर्गको पक्षमा काम गर्न नसकेको तथ्यलाई कथामा प्रस्तुत गरिएको छ । दलितहरूले आफ्ना सपना र चाहनालाई साकार रूप दिनका लागि चेतनाको आवश्यकता पर्दछ । यस सम्बन्धमा रमेशप्रसाद भट्टराई (२०७७) को मत यस्तो छ,

ब्राह्मणवादको अन्त्य गर्दै जातीय समानताको स्थितिका लागि चेतनाको आवश्यकता पर्दछ । सामाजिक संरचनाको परिवर्तनको मूल कारक दलित चेतना हो र सामाजिक संरचनाको तहमा रहेको वर्णव्यवस्था, उचनिच, श्रेष्ठ अश्रेष्ठको सोपानक्रमिक संरचनालाई भत्काएर राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शिक्षा र मनोवैज्ञानिक रूपमा दलितलाई समाजको मूल प्रवाहमा ल्याउन पनि दलित हस्तक्षेप र प्रतिरोधको औचित्य सिद्ध हुनु आवश्यक छ । (पृ.१६२)

दलितका नाममा राजनीति गर्नेहरूले आफ्नो स्वार्थका निम्ति तिनलाई गोटीका रूपमा मात्र प्रयोग गर्ने गरेको तथ्य ‘बाली बिग्रिएको अर्को साल’ कथामा यसरी आएको छ, “चुनाउको लहरोमा भुण्डेर माथि गाका तेरा मान्छे सर्खारौं पुग्नु त के कुरा तिनले सर्खारको पुच्छर नि सुँघ्न पाउँदैनन् ...तेरो जनपछ्छे नेतो छ नि काले त्यो त हाम्रै मान्छे हो, हाम्रै जातको हाम्रै घरानका...त्यो त भोट मागुन्जेलको जनपछ्छे हो...”(सङ्ग्रौला, २०६९, पृ.१२२) । लोकप्रिय नारा लिएर चुनावी मैदानमा जाने र जितिसकेपछि जनतालाई दिएको आश्वासन बिर्सिने नेताको चरित्र पनि यहाँ छर्लङ्ग भएको छ ।

सङ्ग्रौलाको अर्को कथा ‘सङ्ग्रामबहादुर साकी’ मा पनि शैक्षिक क्षेत्रमा दलितहरूमाथि हुने उत्पीडनलाई प्रस्तुत गरिएको छ । ‘अछुतले पढ्न हुँदैन’ भन्ने मनुवादी सोच लिएका मुखियाका छोरासँग एउटै बेन्चमा बसेर पढ्न दिएको निहुँमा उसलाई स्कुलबाट निकाल्न हरसम्भव प्रयत्न गर्दछ । कथामा मुखिया र उनका छोराद्वारा सङ्ग्रामबहादुरलाई ‘गन्दे साकी’ भन्दै उसमाथि

निकृष्ट र अमानवीय व्यवहार गरिएको छ । भिजेको चिसो भुइँमा बोरा ओछ्याएर पढ्न बसेको सङ्ग्रामबहादुरलाई बेन्चमा उक्लन दिने शिक्षकलाई पनि धम्की दिने काम मुखियाबाट भएको छ । एउटा गरिब सार्कीको छोरा ले पढ्ने इच्छा राख्दा मुखियालाई असह्य भएको छ । उच्च र निचको भेद सँधैँ कायम रहोस् र सत्ता र शक्तिको पकड आफ्नो हातबाट फुत्कन नपाओस् भनेर वर्षौँदेखि धार्मिक चलन, सामाजिक मूल्य र मान्यता आदिका नाममा तिनलाई निरीह बनाइराख्ने र तिनमाथि शासन गरिराख्ने कुटिल चाललाई मुखियाले कथामा यसरी अभिव्यक्त गरेको छ, “विष्टका छोरासँग नाथे अछूतले कसरी पढ्छ ...पढिहाल्यो भने चलिआएको धर्मकर्ममा पहिरो जाँदैन ? चलन चाँजो उल्टिँदैन ? उचा र नीचा बीचको सनातन पर्खाल भत्किँदैन ?” (सङ्ग्रौला, २०५३, पृ.६२) । कथामा सङ्ग्रामका बाबुले मुखियाको यस व्यवहारको प्रतिरोध गरेको छ । मिसेल फुकोले जहाँ शक्ति हुन्छ, त्यहाँ प्रतिरोध हुन्छ भनेका छन् (कुमार, सन् २००६, पृ.१३४) । कथाकारले पनि सङ्ग्रामका बाबुलाई विद्रोही चरित्रको देखाएर शक्ति र सत्तामा रहेकाको यस्ता अत्याचार र अन्यायका विरुद्ध आवाज उठाउन जरुरी रहेको सन्देश दिन खोजेका छन् । शिक्षाले नै मानिसलाई चेतनशील बनाउँछ र आफ्नो अधिकारका निम्ति लड्न सक्षम बनाउँछ भन्ने चेतका कारण नै सङ्ग्रामलाई स्कुलबाट ननिकाले स्कुलमा आगो लगाइदिने मुखियाको धम्कीको प्रतिकार गर्दै ऊ भन्छ, “म पनि सक्छु आगो लाउन । खाँबा ठड्याउने म, बलो हाल्ने म, बेन्ची धरी बनाउने म, मेरै छोरा ले बेन्चीमा बस्न नपाउने ?...के कुकुरको छाउरो हो मेरो छोरो ?” (सङ्ग्रौला, २०५३, पृ.७१) । श्रम र सीप चल्ने तर पानी नचल्ने आडम्बरी समाजमा दलित मुक्तिको चेतनालाई शिक्षाले अझ बुलन्द पार्न सक्नुपर्छ भन्ने आशय कथामा व्यक्त भएको छ । वास्तवमा श्रमिकहरू नै समाजका इमानदार, श्रेष्ठ र असल मान्छे हुन् । जातका आधारमा मूल्याङ्कन गरिनु छल र तिकडम हो (चाम्लिङ, २०६०, पृ.५०) । यसर्थ शिक्षक शान्त कुमार राई सत्य र न्यायका पक्षमा उभिने आदर्श पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएको छ जसका कारण सङ्ग्रामबहादुर भुइँबाट बेन्चमा उक्लन सम्भव बनेको छ । प्रतिरोधी चेतका हिसाबले ‘बाली बिग्रिएको अर्को साल’ कथाभन्दा ‘सङ्ग्रामबहादुर सार्की’ कथा बढी सबल रहेको छ ।

निष्कर्ष

प्रगतिवादी कथाकार खगेन्द्र सङ्ग्रौलाले ‘खरानीमुनिको आगो’, ‘टापीचाउरे’, ‘जुम्लेको छाती’, ‘बाली बिग्रिएको अर्को साल’ र ‘सङ्ग्रामबहादुर सार्की’ कथाहरूमा दलितका समस्या र तिनका भोगाइलाई सशक्त रूपमा उठान गरेका छन् । वैचारिक रूपमा ती कथाका पात्रहरू प्रतिरोधी चेतयुक्त छन् । शक्तिसंरचनाका दृष्टिले आर्थिक, राजनैतिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक रूपमा वर्चस्वशाली समूहबाट हुने उत्पीडन तथा शोषणका विरुद्ध गरिने प्रतिरोध स्वाभाविक तथा

नैसर्गिक प्रक्रिया भए जस्तै वर्णव्यवस्थाका कारण दलित जातिमाथि हुने अन्याय, अत्याचार, शोषण उत्पीडनका विरुद्ध व्यक्तिगत तथा पारिवारिक रूपले गरिने प्रतिरोधको सशक्त स्वरूप स्वाभाविक रूपमा कथामा आएको छ तथापि साङ्गठनिक प्रतिरोध भने त्यति विकसित हुन सकेको देखिँदैन । अझ लैङ्गिक रूपले हेर्ने हो भने कथाका दलित महिला पात्रहरू कमजोर, निरीह र निमुखा छन् । यहाँ समाजको यथार्थलाई प्रस्तुत गरिएको भन्ने तर्क हुन सक्ला तर लेखकीय पक्षधरताले ती दलित महिला पात्रहरूलाई सबलता प्रदान गरेर तिनलाई प्रतिरोधी चेतयुक्त बनाउन आवश्यक रहेको पक्ष पनि विचारणीय देखिन्छ । दलितहरूमाथि हुने आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक शैक्षिक, तथा यौनिक शोषणका विरुद्ध लेखक जस्ता सचेत वर्गले पात्रमार्फत् विद्रोही स्वर उरालिँदा समाजमा सकारात्मक सन्देश जाने र सङ्गठित रूपमा यस्ता असमानताहरूलाई समाप्त पारेर मुक्तिको सपनालाई साकार पार्ने काममा मदत पुग्ने देखिन्छ । तथापि कथाकारले तिनका भोगाइको यथार्थ चित्रण गर्दै मुक्तिको चेतनालाई आफ्ना कथामा ठाउँ दिएका छन् । यस मेसोमा कथाकार सङ्ग्रीला दलितहरूको प्रतिरोधी आवाजलाई आफ्ना रचनामा मुखरित गराउन समर्थ छन् भन्ने कुरा उनका कथाहरूले पुष्टि गरेका छन् ।

सन्दर्भ-सूची

- आहुति र अन्य (२०६०). *भूमिमा दलित स्वामित्व* (अध्ययन प्रतिवेदन), काठमाडौं : आत्मनिर्भर विकास मञ्च ।
- आहुति (२०६२). “हिन्दु सामन्तवादी राज्यको पुनः संरचनाका सन्दर्भमा दलित सवाल”, *नेपालको सन्दर्भमा राज्यको पुनः संरचना*, सीताराम चाम्लिङ (सम्पा.), नेपाल : सामना प्रकाशन ।
- आहुति (२०६३). “हिन्दु सामन्तवाद र राज्यको पुनः संरचनामा दलित प्रश्न”, *राज्यको पुनःसंरचनामा दलित सहभागिता*, विद्यानाथ कोइराला, राजन खड्का, रामकुमार बराल (सम्पा. तथा प्रकाशक) ।
- आहुति (२०७१). *नेपालमा वर्णव्यवस्था र वर्ग सङ्घर्ष* (दोस्रो संस्क.), राजेन्द्र महर्जन (सम्पा.), काठमाडौं : समता फाउन्डेसन ।
- आहुति (२०७७). *जात वार्ता*, सङ्गीत (सम्पा.), काठमाडौं : बेला पब्लिकेसन ।
- किसान, यामबहादुर (२०५८). *नेपालमा दलित जातीय मुक्ति आन्दोलन*, काठमाडौं : जनउत्थान प्रतिष्ठान ।
- कुमार, विजय (सन् २००६). *अँधेरे समय में विचार*, मेरठ : संवाद प्रकाशन ।
- गिरी, मधु (२०७०). “मुसहर समुदायको प्रतिरोधका आयाम”. *मधेस अध्ययन* १/२, पृ.२१७-२४० ।

- चापागाउँ, निनु (२०६८). *दलित सौन्दर्यशास्त्र र साहित्य*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- चाम्लिङ, भोगीराज (२०६०). *कथाकार खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथामा प्रगतिवादी चिन्तन*, अप्र. शोधपत्र, काठमाडौं : रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस, त्रि. वि. ।
- चैतन्य (२०६६). *मार्क्सवाद र संस्कृति*, काठमाडौं : सहिद स्मृति प्रकाशन ।
- ढकाल, रजनी (२०७८). “आजका नेपाली कथामा समसामयिक चेतना”, *मधुपर्क* १/६२१, पृ.१०-१४ ।
- न्यौपाने, गोविन्द (सन् २००२). *नेपालको जातीय प्रश्न : सामाजिक बनोट र साभेदारीको सम्भावना*, काठमाडौं : सेन्टर फर डेभलपमेन्ट ।
- पासवान, भोला (२०७०). “सिराहा सप्तरीको सिनो बहिष्कार सङ्घर्ष: मधेशी दलितको एकता”, *दलनविरुद्ध प्रतिरोध : नेपाली दलितहरूको सङ्घर्ष गाथा*, राजेन्द्र महर्जन, यामबहादुर किसान (सम्पा.), काठमाडौं : समता प्रकाशन, पृ.२२३-२५८ ।
- पौडेल, गोपीन्द्र (२०६२). *प्रगतिवादी नेपाली कथाका प्रवृत्ति*, अप्र. विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, काठमाडौं : मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, त्रि. वि. ।
- बागचन्द, वसन्त बहादुर (२०७१). *विमार्जन : जातिवाद र परिवर्तन*, काठमाडौं : ओरिएन्टल पब्लिकेसन ।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७७). *सांस्कृतिक (वर्गीय, लैङ्गिक र जातीय) अध्ययनको सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ*, काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन ।
- महर्जन, राजेन्द्र (२०७७). *सिलु म्ये र सामाजिक प्रतिरोध*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- रसाइली, मेघराज (२०७६). *आन्तरिक विभेदको वृत्तान्त : दलित र गैर दलितभित्रका विभेद र छुवाछूत*, राजेन्द्र महर्जन, अर्जुन विश्वकर्मा (सम्पा.), काठमाडौं : समता बुक्स ।
- लिम्बाले, शरणकुमार (सन् २०१६) *दलित साहित्यका सौन्दर्य शास्त्र (चौथो संस्क.)*, नयी दिल्ली : वाणी प्रकाशन ।
- शर्मा, जनकलाल (२०५२). *जोसमनी सन्त परम्परा*, साभा प्रकाशन : काठमाडौं ।
- सङ्ग्रौला, खगेन्द्र (२०४१). *सेतेको संसार*, काठमाडौं : श्रीमती कृष्णदेवी वैद्य, प्रगतिशील पुस्तक भण्डार
- सङ्ग्रौला, खगेन्द्र (२०४७). *नलेखिएको इतिहास*, काठमाडौं : भारद्वाज प्रकाशन ।
- सङ्ग्रौला, खगेन्द्र (२०५३). *हस्तक्षेप*, काठमाडौं : उल्लेख नभएको ।
- सङ्ग्रौला, खगेन्द्र (२०६९). *कुन्साङ काकाका कथा भाग-२* काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील प्रा.लि.।